

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ
στην ελληνική ιστορία

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Από την Επανάσταση
στην παγκοσμιοποίηση

Θέση υπογραφής δικαιούχου/ων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτογραφία εξωφύλλου: Βούλα Παπαϊωάννου, Οδηγός τρακτέρ στην Αττική,
1945-1950 (© Μουσείο Μπενάκη / Φωτογραφικά Αρχεία [ΦΑ.6.6658])

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές Επιστήμες / Ιστορία

Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Οι αγρότες στην ελληνική ιστορία:*

Από την Επανάσταση στην παγκοσμιοποίηση

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις Βασίλης Αργυρόπουλος

Σελιδοποίηση: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Copyright© Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος και Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2021

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Μάρτιος 2022

ΚΕΤ Δ758 – ΚΕΠ 97/22

ISBN 978-960-16-9842-7

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ**

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ 38 (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ), 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665 - ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΡΥΤΣΑΣ (ΓΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15 - ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

στον Σπύρο

Περιεχόμενα

Αντί προλόγου	13
Εισαγωγή: Από την Επανάσταση στην Παγκοσμιοποίηση	15

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Οι Έλληνες αγρότες υπό κατάκτηση	23
Εισαγωγικά	24
Ο κοινωνικός και οικονομικός χώρος της υπαίθρου.....	28
Η γεωργική παραγωγή.....	30
Η ημινομαδική κτηνοτροφία	37
Η βιοτεχνία και η ναυτιλία ως συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες.....	42
Αγρότες και υπαίθρος πριν την Επανάσταση	47
2. Γεωργία και αγρότες τη στιγμή της Ανεξαρτησίας	56
Από τον υπόδουλο ραγιά στον απελεύθερο χωρικό.....	56
Γη και ελευθερία: οι πρόνοιες για τους αγρότες κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.....	59
Μια δύσκολη μετάβαση.....	65

3. Γη και αγρότες μετά την απελευθέρωση.....	72
Γη και αγρότες την περίοδο διακυβέρνησης	
I. Καποδίστρια	74
Η «προικοδότηση» του Όθωνα	82
Η αγροτική μεταρρύθμιση	
Σωτηρόπουλου-Κουμουνδούρου.....	92
Η ενσωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών στο κράτος	98
4. Η λειτουργία της γεωργικής εκμετάλλευσης και η αγροτική παραγωγή τον 19ο αιώνα	102
Η αγροτική παραγωγή τον 19ο αιώνα	106
Ένας κατακεραματισμένος αγροτικός χώρος.....	111
Η χρηματοδότηση της παραγωγής.....	115
5. Γεωπόνοι, γεωργία και καινοτομία	123
Η ανάδυση των γεωπόνων	125
Η ανάδυση της γεωργικής εκπαίδευσης τον 19ο αιώνα.....	132
Η αργόσυρτη αλλαγή των γεωργικών μεθόδων.....	137
Η ανάπτυξη της βιομηχανίας	
γεωργικών εργαλείων και μηχανών	142
Η αργόσυρτη διείσδυση της καινοτομίας	148
6. Αγροτική οικογένεια, στρατηγικές επιβίωσης και πολιτική	156
Η ανθρωπογεωγραφία της ελληνικής υπαίθρου και η πολιτική πατρωνία.....	159
7. Η γεωργική κρίση στο γύρισμα του αιώνα	171
Από το μονοπώλιο της σταφίδας	
στην οικονομία του καπνού	173
Η άνοδος και η πτώση της σταφίδας.....	179
Από την κρίση στην εκτόνωση.....	185
Από τις εθνικές γαίες στα τσιφλίκια	192

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Πόλεμοι, γη και αγρότες	201
Ο 20ός, ένας μακρύς και βίαιος αιώνας	202
Η αγροτική οικονομία στη δίνη της ύφεσης και των πολέμων	206
2. Στρατηγικές ανάπτυξης της ελληνικής γεωργίας τον Μεσοπόλεμο	217
Ίδρυση και λειτουργία κρατικών οργάνων παρέμβασης, 1917-1940.....	218
Γεωπόνοι και η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας (1917).....	222
Η ίδρυση συνεταιρισμών (1914).....	227
Η οργάνωση της αγροτικής πίστης και η ίδρυση της ΑΤΕ (1929).....	232
Γεωπονική επιστήμη και έρευνα.....	237
3. Μετακινήσεις πληθυσμών, έλευση προσφύγων και αγροτικός εποικισμός	243
Εποικισμός προσφύγων στη Μακεδονία	244
Η κατάσταση στη Θεσσαλία	255
Οι πρόσφυγες στην ελληνική ύπαιθρο	258
Το έργο της ΕΑΠ	263
4. Ο Μεσοπόλεμος των κρίσεων και των μεταρρυθμίσεων	277
Η γη στους καλλιεργητές: από τη θεωρία στην πράξη	278
Η αγροτική μεταρρύθμιση (1917-1929) και η επίτευξη της σιτάρκειας	288
Τα όρια της αγροτικής πολιτικής στον Μεσοπόλεμο: επιτυχίες και δυσχέρειες	295

5. Αγρότες, πολιτική και ιδεολογία.....	302
Αγροτικό κίνημα και αγρότες.....	302
Η συλλογική και πολιτική οργάνωση των αγροτών τον Μεσοπόλεμο.....	306
Η ίδρυση αγροτικού κόμματος.....	309
Η ριζοσπαστικοποίηση του αγροτικού κινήματος.....	319
Συμμαχίες και τελευταίες αναλαμπές.....	329
6. Πολιτικός αυταρχισμός και αγρότες.....	338
Ο Ιωάννης Μεταξάς και οι αγρότες.....	338
Η απόπειρα εκφασισμού της αγροτικής κοινωνίας.....	340
Η συμπίεση των ειδημόνων.....	345
Η κληρονομιά του βενιζελισμού.....	348
Όψεις εκδίπλωσης αυταρχισμού στον αγροτικό χώρο.....	355
Η κατάργηση της Γεωπονικής Σχολής Αθηνών και η μεταφορά της στη Θεσσαλονίκη.....	363
Η αποτυχία εκφασισμού της αγροτικής κοινωνίας.....	372
7. Γεωργία και αγρότες μετά τον πόλεμο.....	375
Γεωργία vs βιομηχανία.....	378
Μεταπολεμική ανασυγκρότηση και γεωργία: ο ρόλος των διεθνών οργανισμών και της αμερικανικής αποστολής.....	388
Οι απόψεις των γεωτεχνικών.....	395
Χρηματοδοτικά εργαλεία και ανάπτυξη του αγροτικού τομέα.....	398
Η ανατροπή του πρωτείου της γεωργίας.....	404
Επίμετρο: Γεωργία και αγρότες την εποχή της παγκοσμιοποίησης.....	415
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	431
Ευρετήριο.....	437

Αντί προλόγου

Το βιβλίο αυτό αποτελεί, στην ουσία, το απότοκο της διδασκαλίας μου στο αντικείμενο της Αγροτικής Ιστορίας στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αυτό δεν σημαίνει ότι απευθύνεται αποκλειστικά στους φοιτητές, τους οποίους ούτως ή άλλως είχα στον νου όταν έγραφα το βιβλίο. Ο σκοπός της έκδοσής του είναι ευρύτερος, καθώς πιστεύω ότι απουσίαζε από την αγορά ένα εγχειρίδιο το οποίο να συμπεριλαμβάνει τα πορίσματα της έρευνας και της εμπειρίας από τον χώρο των αγροτικών σπουδών των τελευταίων δεκαετιών. Αυτή τη δυνατότητα θέλησα να προσφέρω με τον ανά χείρας τόμο συμπυκνώνοντας, ιεραρχώντας και ερμηνεύοντας τα βασικότερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη του αγροτικού τομέα σε αυτούς τους δύο αιώνες από την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Αναφέρω όχι τυχαία την επέτειο των δύο αιώνων από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, καθώς αφορμή για την έκδοση αποτέλεσε η δυνατότητα που μου παρείχε η Τράπεζα Πειραιώς, με τη συμμετοχή μου στη συγγραφή του συλλογικού τόμου *Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα: 200 χρόνια ιστορίας. Προκλήσεις & προοπτικές* (Αθήνα, 2021), να συγκεντρώσω και να συστηματοποιήσω το υλικό και να παρουσιάσω μια πρώτη, μερικότερη εκδοχή του παρόντος. Η

έκδοση του επετειακού τόμου της Τράπεζας Πειραιώς και η γενικότερη συζήτηση με αφορμή τον εορτασμό των 200 ετών με έκαναν να αντιληφθώ πόσο σημαντική και επιτακτική ήταν η έκδοσή του στη δεδομένη στιγμή, αφού ήταν φανερό ότι η γνώση της ιστορίας του ελληνικού αγροτικού κόσμου αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της εξέλιξης της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Η αγνοημένη και υποτιμημένη ιστορία των αγροτών και του αγροτικού τομέα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας και η εις βάθος μελέτη τους την αναγκαία συνθήκη για τη μελλοντική τους εξέλιξη.

Εισαγωγή

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

«Άρα λοιπόν μπορεί οι κατώτερες τάξεις να μην αγνοούνται πια από τους ιστορικούς, αλλά πάντως είναι καταδικασμένες να παραμείνουν “σιωπηλές”».

Carlo Ginzburg, *Το τυρί και τα σκουλήκια*,
Αλεξάνδρεια, 2008, σ. 23

Η ιστορία των αγροτών και του αγροτικού κόσμου αποτελούσαν για αιώνες τους μεγάλους αγνοημένους της παγκόσμιας ιστοριογραφίας.¹ Η απουσία ενδιαφέροντος για τη

¹ Παντού στο κείμενο και ανεξάρτητα από τη χρονική περίοδο, όπου αναφέρεται ο όρος *αγρότης* ή *γεωργός* (όπως αντίστοιχα στη διεθνή βιβλιογραφία οι όροι *peasant* ή *farmer*), αυτός παραπέμπει γενικά (εκτός αν επισημαίνεται διαφορετικά) σε μια οικογενειακού τύπου καλλιέργεια/ παραγωγή, που έχει στην κατοχή της ή/και νοικιάζει ένα μικρό ή μεσαίο τμήμα γης και στην οποία το σύνολο σχεδόν της εργασίας που καταβάλλεται σε αυτήν προέρχεται από τα μέλη της οικογένειας, που είναι κατά κύριο επάγγελμα ή αποκλειστικά αγρότες ή γεωργοί. Αντίστοιχα, οι όροι

μεγαλύτερη πληθυσμιακή ομάδα και παραγωγική τάξη, η οποία αποτελούσε την πλειονότητα του πληθυσμού ακόμη και μεταξύ των αναπτυγμένων χωρών μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, συνεχίστηκε και τα νεότερα χρόνια. Οι λιγότες αναφορές στον κόσμο της υπαίθρου απηχούσαν συνήθως την προκατειλημμένη αντίληψη ή θέση περί συντηρητικότητας –αν όχι οπισθοδρομικότητας– των αγροτών, η οποία διαπερνούσε τις αναλύσεις των θεωρητικών μέχρι πρόσφατα. Από την άλλη, στον χώρο της τέχνης, της λογοτεχνίας ή της ζωγραφικής, φιλοτεχνούνταν ένα διαφορετικό πορτρέτο της αγροτικής ζωής και του αγροτικού κόσμου, το οποίο παλινδρομούσε μεταξύ του αγροτικού ειδυλλίου και της ακραίας διεκτραγώδησης των συνθηκών ζωής της μεγάλης μάζας των αναξιοπαθούντων της υπαίθρου.

Οι μεγάλες τομές που επέφερε στις δεκαετίες του 1960 και 1970 το έργο των μεγάλων πρωτοπόρων θεωρητικών, όχι απαραίτητα ιστορικών αλλά κυρίως ανθρωπολόγων, όπως ο E. R. Wolf και R. Redfield, και κοινωνιολόγων, όπως ο T. Shanin, ο Henri Mendras κ.λπ., έθεσαν τις βάσεις για την ανανέωση των αγροτικών σπουδών σχεδόν παντού στον κόσμο. Εντούτοις, σε θεωρητικό επίπεδο εξακολουθεί να πλανάται το ερώτημα κατά πόσο ο αγροτικός τρόπος παραγω-

αγροτικός και γεωργικός (που αντιστοιχούν στους αγγλικούς και τους παρόμοιους γαλλικούς όρους *rural* και *agricultural*) παραπέμπουν σε διακριτούς κλάδους παραγωγής ή/και τομείς δραστηριότητας. Για τις δραστηριότητες που αφορούν τη γεωργία και την ενασχόληση με τη γεωργική καλλιέργεια και παραγωγή προϊόντων χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο ο όρος *γεωργικός*, ενώ οι αναφορές στον εκτός των αστικών περιοχών γεωγραφικό χώρο και γενικά σε τομείς και δραστηριότητες που αφορούν την ανάπτυξη του καθόλου αγροτικού χώρου της υπαίθρου (και όχι αποκλειστικά του γεωργικού) χρησιμοποιείται ο όρος *αγροτικός*.

γής (small scale farming) και ο αγροτικός τομέας στο σύνολό του βρίσκεται σε μια διαδικασία δυναμικής μετάβασης και προσαρμογής ή οριστικής διάλυσης και υποταγής στις δυνάμεις της αγοράς (παλιότερα) ή της παγκοσμιοποίησης (πιο πρόσφατα) και, εν τέλει, σε ποιο βαθμό οι αγρότες αποτελού(σα)ν παράγοντα της νεωτερικότητας ή της συντήρησης. Με άλλα λόγια, αν συγκαταλέγονται στους φορείς της ανανέωσης και κατά πόσο συνέπραξαν ή συμπράττουν με τις δυνάμεις της αλλαγής ή/και της επανάστασης.

Η ελληνική Επανάσταση του 1821 αλλά και γενικότερα η ιστορία της νεότερης Ελλάδας τον 19ο και τον 20ό αιώνα αποτέλεσαν και αποτελούν μια καλή αφορμή και ευκαιρία να δοκιμάσει κανείς τη συνοχή και την επαληθευσιμότητα ή μη των παραπάνω υποθέσεων. Να ανιχνεύσει δηλαδή τα στοιχεία που οδήγησαν στον σχηματισμό της συλλογικής ταυτότητας του Έλληνα αγρότη-γεωργού, στοιχεία που θα θέσουν υπό αμφισβήτηση –αν όχι θα διαψεύσουν– την επικρατούσα θέαση των αγροτών ως αντικειμένου («ένας σάκος με πατάτες»), καθώς και να τους δει και να τους αντιμετωπίσει ως ενεργό παράγοντα της ιστορίας. Ως δρώντα υποκείμενα στη διαδικασία σχηματισμού αλλά και μετασχηματισμού και εκδημοκρατισμού της κοινωνίας. Η εξέταση αυτών των στοιχείων και παραμέτρων εντάσσεται επίσης στην προβληματική του ανανεωμένου πεδίου των αγροτικών σπουδών που αναπτύσσεται και στη χώρα μας, ιδίως από τη μεταπολίτευση και εξής, και επομένως του παρόντος βιβλίου.

Το σημείο εκκίνησης για μια τέτοιου είδους ανάλυση και περιοδολόγηση δεν μπορεί να είναι άλλο από το γενέθλιο γεγονός της νεότερης Ελλάδος, τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Η Επανάσταση του 1821 σήμαινε, εκτός των άλλων, την αφύπνιση και εμφάνιση των αγροτών στο προσκήνιο της ελληνι-

κής ιστορίας. Οι Έλληνες χωρικοί και αγρότες ακολούθησαν τις επαναστατικές ιδέες και έλαβαν ενεργό μέρος στην εθνεγερασία, ενστερνιζόμενοι την εθνική ιδέα. Αποτέλεσαν τη μεγάλη μάζα των αγωνιστών της ελευθερίας. Με τη συμμετοχή τους αυτή δήλωναν το «παρών», ενώ παράλληλα προσέβλεπαν στην ουσιαστική βελτίωση των συνθηκών ζωής τους. Κυρίως στην απελευθέρωση από τις αυθαιρέσιες της οθωμανικής διοίκησης, τη μείωση της φορολογίας και τη διανομή της εθνικής γης, που ανήκε στον Τούρκο δυνάστη και είχε πλέον απελευθερωθεί ή απελευθερώνοταν σταδιακά. Όλες οι εθνοσυνελεύσεις εξάλλου κατά τη διάρκεια του Αγώνα αναγνώριζαν το δικαίωμα των αγροτών στη γη (καθώς και το δικαίωμα στην ελευθερία, όπως αναφέρει η Εύη Καρούζου) αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο της διανομής της στους ακτήμονες αγωνιστές μετά την απελευθέρωση.

Το νεοελληνικό κράτος εντούτοις, ενώ θα περιλάβει στις γενικές πρόνοιες των συνταγμάτων του Αγώνα και τα αιτήματα των αγωνιστών, θα καθυστερήσει να προβεί σε καθολική διανομή της γης στους αγρότες. Θα εθνικοποιήσει τις γαίες και θα παραχωρήσει στους αγρότες μόνο τη χρήση με αντάλλαγμα τη φορολογία. Η διανομή των εθνικών γαιών θα αναχθεί σε μείζον ζήτημα και θα απασχολήσει έντονα το ελληνικό κράτος όλο σχεδόν τον 19ο αιώνα, ενώ θα αποκτήσει μια άλλη διάσταση και δυναμική μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881), αλλά και τον διπλασιασμό της χώρας κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων (1912-13). Έτσι, εκατό χρόνια μετά την απελευθέρωση το αίτημα της διανομής της «γης στους καλλιεργητές» θα λάβει εκρηκτικές διαστάσεις (Μαρίνος Αντύπας, Κιλελέρ), που θα οδηγήσουν σε επείγουσες και δραστικές λύσεις μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση των προσφύγων.

Παρά τις διακυμάνσεις του ελληνικού κράτους και τις διαφεύσεις που γνώρισαν μέχρι τη μερική έστω ευόδωση των προσδοκιών τους, δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς το γεγονός ότι οι αγρότες ήταν και παραμένουν δρώντα υποκείμενα της ιστορίας. Η καθαρά ανιστορική, φαντασιακή ή κατασκευασμένη ιδέα ενός «παραδοσιακού» και αμετάβλητου αγροτικού κόσμου, είτε χωρίς ιστορία είτε εκτός αυτής, δεν απηχεί την πραγματικότητα. Η μελέτη της αγροτικής ιστορίας και των αγροτικών κινημάτων στην Ελλάδα και διεθνώς έχει αποσαφηνίσει σε μεγάλο βαθμό τον ρόλο και τη συμμετοχή των αγροτών στη διαμόρφωση της νεωτερικότητας.² Και επιπλέον έχει αναδείξει την ακαταμάχητη ανθεκτικότητα και δυναμική που χαρακτηρίζει τους Έλληνες αγρότες από την εμφάνισή τους στο προσκήνιο της ιστορίας, με τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση του 1821, μέχρι σήμερα.

Αυτή την αντοχή, τη δυναμική και ανθεκτικότητα θα παρακολουθήσουμε στο βιβλίο αυτό. Η οπτική μας θα κινηθεί σε δύο βασικούς άξονες: την ανάδειξη της συμβολής των αγροτών, του κόσμου της υπαίθρου και του αγροτικού τομέα στην Επανάσταση –και γενικότερα στη συγκρότηση του ελληνικού κράτους– και ταυτόχρονα στην αντίχρεση του αποτυπώματος αυτών των αλλαγών στο σήμερα, δύο αιώνες μετά. Με άλλα λόγια, θα ακολουθήσουμε μια διττή οπτική.

² Ο R. Redfield έχει από νωρίς υποστηρίξει ότι «Δεν υπήρχαν αγρότες πριν από τις πρώτες πόλεις» και επιπλέον η πόλη έγινε «δυνατή» μέσω της εργασίας των αγροτών της (*The primitive world and its transformations*, 1953), ενώ ο E. Wolf συμπληρώνει ότι η πόλη καταναλώνει μεγάλο μέρος αυτού που παράγει ο αγρότης και γενικά η αστική ζωή είναι αδύνατη χωρίς παραγωγή αγροτικού πλεονάσματος στην ύπαιθρο, Eric Wolf, *Pathways of Power. Building an Anthropology of the Modern World*, University of California Press, 2001, σ. 194-195.

Από τη μια αμιγώς ιστορική, που θα κινείται από το 1821 έως σήμερα, και από την άλλη μια περισσότερο κοινωνιολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση, που θα επιχειρήσει να αναλύσει και να ερμηνεύσει τα γεγονότα από την αντίστροφη προοπτική, από το σήμερα στο 1821, μέσα από μια περισσότερο συνθετική και αναστοχαστική ματιά.

Στόχος είναι να δώσουμε φωνή και υπόσταση στη μεγάλη και αγνοημένη, εν πολλοίς, ιστορία αυτού του ιστορικού υποκειμένου «χωρίς φωνή»: να διορθώσουμε, στο μέτρο του εφικτού, «ένα σοβαρό μεθοδολογικό μειονέκτημα των ιστορικών του νέου ελληνισμού και των οθωμανολόγων: αφήνουμε ένα ολόκληρο κόσμο σε συνθήκη βουβής, αν όχι αόρατης, ιστορίας».³

³ Π. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων. Από το 1400σ. έως το 1820*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2014, σ. 486-487.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΓΡΟΤΕΣ ΥΠΟ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ⁴

«Οι γεωργόι, η σεβασμιωτέρα κλάσσις μιας πολιτείας,
ο σταθερώτερος στύλος της πολιτικής ευτυχίας,
ζη χειρότερα από τα ίδια ζώα [...]».

Ανωνύμου του Έλληνοσ, *Ελληνική Νομαρχία*,
ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας, 1806

⁴ Στο κεφάλαιο αυτό ακολουθούμε γενικά τη συλλογιστική του Β. Παναγιωτόπουλου, *Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, πρώτη δημοσίευση στο περ. *Επιλογή*, 1993, σ. 379-389, αναδημοσίευση στο Β. Παναγιωτόπουλος κ.ά., *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά Μελετήματα*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Τετράδια Εργασίας 18, Αθήνα, 2003 (απ' όπου αντλούνται και οι παραπομπές στο παρόν), καθώς και του Σ. Ασδραχά (και άλλοι), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, ΙΕ-ΙΘ' αιώνας, Αθήνα, ΠΙΟΠ, 2003, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά. Και των δύο το έργο και η συνολική παρουσία αποτελεί μια ανεξάντλητη πηγή γνώσης και έμπνευσης.

«Ο Οσμάν ή Οθωμανός [...] υπήρξε ένας από τους πιο φιλόδοξους κατακτητές, και ένας δεσπότης πιο σθεναρός, όπως έδειξε το μέλλον παρά απ' ό,τι φαινόταν στον καιρό του· προσπάθησε να αποκαταστήσει την αρχική ισχύ της θεοκρατικής εξουσίας: έθεσε ως αδιαμφισβήτητο νόμο του στέμματός του οι υπήκοοί του να στερούνται γενικά το δικαίωμα ζωής και ιδιοκτησίας.

Είπε: “Κάθε ιδιοκτησία ανήκει στο Σουλτάνο”.

Είπε: “Του σκλάβου ο τράχηλος είναι πιο λεπτός από την τρίχα”. Μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους, όλους τους υπηκόους τους έβλεπε σκλάβους του...».

Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός,
*Κριτική ανάλυση του συγγράμματος
που επιγράφεται Τουρκική Χάρτα.*
B. Bouvier - A. Δ. Λαζαρίδου, MIET, 2013

Εισαγωγικά

Είναι αρκετά δύσκολο να περιγράψουμε την πραγματικότητα των Ελλήνων στη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης. Αυτό συμβαίνει λόγω έλλειψης ποσοτικών στοιχείων που αφορούν την οικονομική ζωή αλλά και επιμέρους όψεις της κοινωνικής και πολιτικής συγκρότησης, όπως για παράδειγμα η συσσώρευση ή μη κεφαλαίου, αφού είναι γνωστό ότι ο χρόνος και ο τρόπος της συσσώρευσης αυτής σε μια οικονομία είναι αποφασιστικής σημασίας για την περαιτέρω εξέλιξή της.⁵ Ή, ακόμη, τον τρόπο που διαρθρώνονται οι σχέσεις εξουσίας, ιδιαίτερα σε συνθήκες κατάκτησης, και πώς μέσα

⁵ B. Παναγιωτόπουλος, *Ο οικονομικός χώρος*, ό.π., σ. 27-28.

από αυτές αναδεικνύονται οι αρχηγικές ομάδες και οι ελίτ, αλλά και οι πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες, οι οποίες διακλαδώνονται και διαθλώνται στο κοινωνικό σώμα και διαμορφώνουν τις αντιλήψεις και τις πρακτικές του· εν τέλει, στην περίπτωση μας, την εθνική του ιδιοσυστασία και ταυτότητα. Πολύ περισσότερο που οι κατακτημένοι, που μας απασχολούν σε αυτή την πραγματέυση, δεν είχαν μια απόλυτως διακριτή οικονομία από την αντίστοιχη του κατακτητή, ενώ ο τελευταίος αποσπούσε από τους υποτελείς το πλεόνασμα με το οποίο συντηρούσε την εξουσία του, το σύστημα δηλαδή της κατάκτησης.⁶

Τα τελευταία χρόνια, οι μελέτες και οι συμβολές γύρω από τα ζητήματα αυτά πυκνώνουν, κυρίως μέσω της πρόσβασης και της μελέτης των οθωμανικών αρχείων.⁷ Οι έρευνες αυτές, όπως τόνιζε αρκετά νωρίς ο Fikret Adanir, ρίχνουν νέο φως στις σχέσεις μεταξύ των χριστιανών υπηκόων και των μουσουλμάνων ηγεμόνων και ανατρέπουν εν πολλοίς την επικρατούσα εικόνα μιας οικονομικά μέτριας και πολιτικά παθητικής αγροτιάς, αντικαθιστώντας την με αυτήν ενός αγροτικού πληθυσμού που έχει επίγνωση των πόρων τους οποίους διαθέτει και, συχνά με επιτυχία, απαιτεί δικαιοσύνη κατά των αδικιών που υφίσταται.⁸

⁶ Σ. Ασδραχάς (και άλλοι), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, ΙΕ-ΙΘ' αιώνας, τόμος πρώτος, ΠΙΟΠ, Αθήνα, 2003, σ. 21.

⁷ Βλ., ενδεικτικά, Α. Anastasopoulos - Ε. Kolovos (επιμ.), *Ottoman rule and the Balkans, 1760-1850, Conflict, transformation, adaptation*, Πέθυμο 2007 και Α. Anastasopoulos (επιμ.), *Provincial elites in the Ottoman Empire*, Crete University Press, Πέθυμο 2014. Ειδικότερα, για το θέμα μας, Ε. Kolovos (επιμ.), *Ottoman rural societies and economies*, Crete University Press, Πέθυμο 2018.

⁸ F. Adanir, "The Ottoman Peasantries, c. 1360 - c. 1860", στο Tom

Αναμφισβήτητο παραμένει το γεγονός ότι κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας εντάθηκαν οι δεσμοί συνοχής του Νέου Ελληνισμού και κατέστησαν πολυεπίπεδα λειτουργικοί. Κάτω από την οθωμανική κυριαρχία τα δυναμικά στοιχεία του ελληνοχριστιανικού πληθυσμού, μαζί με αυτά της διασποράς, αναζητούσαν μια κοινή εθνική ταυτότητα και μια κοινή εστία που θα τα προστάτευε και θα εξασφάλιζε την πολιτισμική τους ταυτότητα και την προσωπική τους ελευθερία στο ευρωπαϊκό και οθωμανικό περιβάλλον. Με τον τρόπο αυτόν κινήθηκαν προς τη συγκρότηση της συλλογικής εθνικής τους φυσιογνωμίας με απώτερο σκοπό τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, εκμεταλλεόμενα τα πυκνά δίκτυα επαφών και ανταλλαγών που διέθεταν και ακολουθώντας τα κινήματα κοινωνικής και πολιτικής απελευθέρωσης που άλλαζαν, την ίδια περίοδο, τη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη.

Η οικονομική δομή και οργάνωση της αυτοκρατορίας στηριζόταν χονδρικά στο γνωστό σχήμα: κυρίαρχοι και κατακτημένοι. Επομένως, οι πολιτικοί και κοινωνικοί όροι της κατάκτησης καθόρισαν εξ αρχής το οικονομικό καθεστώς των κατακτημένων, ενώ η ίδια η δομή της οικονομικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας στηριζόταν στον καταμερισμό της εργασίας με εθνολογικά κριτήρια.

Η κοινωνία των κατακτητών όμως δεν αποτελούνταν στο σύνολό της από «κυρίαρχους της οικονομίας» ούτε ήταν στην ολότητά της εκμεταλλευτική. Αυτό σημαίνει ότι δεν μετέχει ως σύνολο στην ιδιοποίηση μέρους της παραγωγής και γενικότερα του παραγόμενου πλούτου μέσω της φορολογίας.

Scott (ed.), *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, Longman, London and New York 1998, σ. 269-310.

Αυτό ήταν προνόμιο του κράτους και των στρατιωτικών και θρησκευτικών ελίτ που ασκούσαν την εξουσία. Έτσι, για παράδειγμα, στη βάση της εξουσιαστικής πυραμίδας, ο μουσουλμάνος άμεσος αγροτικός παραγωγός εξομοιωνόταν οικονομικά με τον ομόλογό του υποτελή, όσο και αν ευνοούνταν δημοσιονομικά σε σχέση με τον τελευταίο.⁹ Το ίδιο ίσχυε και για όσους ανήκαν σε άλλες κατηγορίες τεχνιτών αλλά και στην κορυφή της πυραμίδας καθεμιάς κοινωνίας: το κοινωνικό τους στάτους συναρτάτο άμεσα με την εθνικοπολιτισμική ομάδα στην οποία ανήκαν και ήταν αδιαχώριστο από την ιδιότητά τους ως υποτελών οι οποίοι ανήκαν σε έναν διαφορετικό θρησκευτικό κόσμο από εκείνον των κυρίαρχων. Όπως και να 'χει, θα πρέπει πάντα να έχουμε κατά νου ότι «το σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης συνεπάγεται τη διχοτομία των κοινωνιών των κατακτημένων εδαφών με κύρια αναφορά της διχοτομίας αυτής στο θρήσκευμα: η κατακτητική κοινωνία είναι μουσουλμανική και είναι στο σύνολό της διακριτή και κυρίαρχη».¹⁰

Σε κάθε περίπτωση, οι δεκάδες χιλιάδες καλλιεργητές/χωρικοί μαζί με τους κτηνοτρόφους και τους τεχνίτες αποτελούσαν την παραγωγική βάση που προμήθευε τις πόλεις της αυτοκρατορίας με πόρους και αγαθά.¹¹ Όπως το θέτει

⁹ Όπως συνέβαινε, για παράδειγμα, στην καταβολή του κεφαλικού φόρου ή άλλων υποχρεώσεων σε είδος ή εργασία, καθ' υπέρβασην μάλιστα, εκ μέρους των ενοικιαστών, των όρων και κανόνων που το ίδιο το κράτος είχε θεσπίσει.

¹⁰ Σ. Ασδραχάς (και άλλοι), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 23.

¹¹ Επρόκειτο, στην ουσία, για μια «αυτοκρατορία των χωρικών» (peasant empire), όπως την περιέγραψε ο σπουδαίος Τούρκος ιστορικός Halil İnalcık στο κλασικό του έργο *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, βλ. E. Kolovos, "Introduction. Bringing the peasants back

εύστοχα ο Σ. Ασδραχάς: «Αν, χονδρικώς, η κατακτητική κοινωνία εντασσόταν στο τριμερές σύστημα εκείνων που πολεμούν (και διοικούν), εκείνων που προσεύχονται και εκείνων που παράγουν, η κατακτημένη κοινωνία μετείχε μερικώς και υποδεέστερα στην πρώτη λειτουργία, υπήρχε παράλληλα με τη δεύτερη και, για τις περιοχές που μας αφορούν, αποτελούσε τη μεγάλη πλειονότητα της τρίτης».¹² Πριν τη σταδιακή αποδιάρθρωση του παραγωγικού αυτού συστήματος από τον 17ο αιώνα, η μεγάλη λαοθάλασσα των βουβών ανθρώπων της εργασίας της γης αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη και την υλική παραγωγική βάση ανάπτυξης της αυτοκρατορίας σε συνθήκες απλής αναπαραγωγής.

Ο κοινωνικός και οικονομικός χώρος της υπαίθρου

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω και έχοντας πάντα κατά νου ότι οι κατακτημένοι δεν συγκροτούν μια ενιαία κοινωνία, παρά μόνο στον βαθμό που διαχωρίζονται από τους κυρίαρχους, θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε συνοπτικά τα τρία πεδία οικονομικής δραστηριότητας τα οποία όχι μόνο αποτέλεσαν τις βασικές και σχεδόν αποκλειστικές δραστηριότητες των κατακτημένων, αλλά και αναπτύχθηκαν δυναμικότερα από τα άλλα οικονομικά πεδία την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και συντέλεσαν αναμφίβολα στη συγκρότηση του οικονομικού και κοινωνικού χώρου του αναδυόμενου ελληνισμού.

Τα τρία πεδία στα οποία επέδειξαν κάποια αξιοσημείωτη ανάπτυξη οι κατακτημένοι χριστιανικοί πληθυσμοί και τα

in?" στο: E. Kolovos (επιμ.), *Ottoman rural societies and economies*, ό.π., σ. xiii.

¹² Σ. Ασδραχάς (και άλλοι), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 31.

οποία συνδέονται άρρηκτα με την αγροτική οικονομία –στην οποία επικεντρώνεται η παρούσα μελέτη– ήταν: α) η αγροτική παραγωγή, β) η ημινομαδική κτηνοτροφία και γ) η οικονομία του ορεινού χωριού (στηριγμένη στη βιοτεχνία και τη μεταποίηση) και η ναυτιλία του άγονου νησιού. Να σημειώσουμε ότι τα επιμέρους οικονομικά πεδία συμμετέχουν άνισα στη συγκρότηση του παραγόμενου προϊόντος, ενώ, πέραν της αναπόφευκτης ώσμωσης, δεν παρατηρείται οποιαδήποτε ομογενοποίηση των επιμέρους οικονομικών χώρων καθώς και των διακριτών φυλετικών και θρησκευτικών ομάδων που επιδίδονται σε συγκεκριμένη δραστηριότητα. Η κάθε φυλετική και πολιτισμική ομάδα ασκεί στη μικρή ή μεγάλη κλίμακα οικονομικές λειτουργίες που προσιδιάζουν στη συγκεκριμένη συλλογικότητα, λειτουργίες οι οποίες σε διαφορετική πυκνότητα και ένταση ανιχνεύονται και σε άλλες. Για παράδειγμα, οι Βλάχοι επιδίδονται στην κτηνοτροφία, οι νησιώτες στη ναυτιλία, οι τσιγγάνοι στη μεταλλουργία κ.λπ. Σε κάθε περίπτωση όμως σε αυτό το σύμπλεγμα «συμμετέχουν με άνισο τρόπο όλα τα φυλετικά μορφώματα, κυρίαρχα και κυριαρχούμενα, με κατανομές και εξειδικεύσεις που δεν είναι αδιάβροχες και με παρεπόμενες συγκρουσιακές σχέσεις αλλά και εθνικές αλληλεγγυότητες ή, στη μικρότερη κλίμακα, αλληλεγγυότητες τοπικές».¹³

Η φυτική παραγωγή μαζί με την κτηνοτροφία αποτελούν τις κυρίαρχες δραστηριότητες από τις οποίες προκύπτει τόσο το πλεόνασμα που διατίθεται στις αγορές, μέσω των εμπορευματικών δικτύων, όσο και η βασική πηγή προσόδων του κράτους. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να έχουμε πάντα κατά νου ότι όλες αυτές οι διαδικασίες δεν πυροδοτούν κά-

¹³ Σ. Ασδραχάς, στο ίδιο, σ. 32.

ποιες δραστικές αλλαγές στην κοινωνία και ευρύτερους μετασχηματισμούς στην οικονομία, αφού όλο αυτό το διάστημα πραγματοποιούνται σε ένα πλαίσιο που παραμένει παραδοσιακό, προνεωτερικό. Με άλλα λόγια, τόσο η φυτική όσο και η κτηνοτροφική παραγωγή δεν έχουν να δείξουν «ειδοποιούς σταθμούς, όσο και αν στη διάρκεια των αιώνων σημειώθηκαν αλλαγές τόσο στη συλλογική φυσιογνωμία των καρπωτών του πλεονάσματος, όσο και στον έλεγχο του κύριου μέσου παραγωγής, δηλαδή της γης: ο μηχανισμός σύμφωνα με τον οποίο πραγματοποιείται και κατανέμεται η παραγωγή παραμένει ο ίδιος και συνίσταται στην οικογενειακή εκμετάλλευση μιας γης στην παραγωγή της οποίας έχει δικαιώματα το Δημόσιο ή ένας απόλυτος ή υπό όρους ιδιοκτήτης που μπορεί να είναι η ίδια η σουλτανική αρχή, μια θρησκευτική συλλογικότητα κι ακόμη ένας ιδιώτης που δεν χρησιμοποιούν μισθωτούς και πρόσκαιρους αγρεργάτες, αλλά μόνιμους αυτοπαραγωγούς, σε πολλές περιπτώσεις συγκυρίους των εδαφών που καλλιεργούν οι ίδιοι, οι πρόγονοί τους και οι απόγονοί τους».¹⁴

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 37. Να σημειωθεί ότι ο οικογενειακός χαρακτήρας της παραγωγής και η σχεδόν αποκλειστική χρήση εργατικών χεριών από τον αρχηγό και τα μέλη της οικογένειας αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά της αγροτικής εκμετάλλευσης και παραμένουν σχεδόν αναλλοίωτα για περίπου δύο αιώνες μετά την απελευθέρωση, μέχρι την εισροή των μεταναστών τη δεκαετία του 1990, οπότε η ελληνική ύπαιθρος γεμίζει με φτηνούς ανειδίκευτους αγρεργάτες.